

SZŐCS TIBOR

A nádori *generalis congregatio* intézményének előképe és kialakulása

A nádori „vidéki” bíraskodás egyik jól ismert fóruma az ún. „általános gyűlés”, latinul *congregatio generalis* volt, amit kezdetben egyszerre csak egy-egy, majd a XIII. század végétől kezdve hol egy, hol több megye nemessége számára tartottak. *Generalis congregatio*-t nem csak a nádor tarthatott, hanem a király, vagy más, a király által megbízott személy, területiális különkormányzatuk élén pedig az erdélyi vajda és a szlávón bán is.¹ Az első ismert és hitelesnek tekinthető nádori gyűlés Pécs nembeli Dénes nádor nevéhez köthető, aki 1273 legvégén kiadott oklevelében arról beszélt, hogy a király és az ország báróinak tanácsára a Zala megyei gonosztevők elítélésébe fogott (*ex precepto domini nostri Ladislai serenissimi regis Vngarie ex consilio baronum tocius regni ad condemnandos malefactores fuissemus ingressi*), és konkrétan a Zala megyei közgyűlésen ítélkezett.² Ez előtt csak biztosan hamis oklevelekben jelenik meg az intézmény.³

A közgyűlések előképe és létrejötte azonban vitatott. Arra, hogy a nádor egy megyébe érve bíraskodjon a színe előtt összeseregletteknek, már a Váradi Regesztrumban is találunk példát. Egy 1219-re datálható bejegyzés szerint „egy

¹ A *generalis congregatio* intézményére általában: HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899. 67–77.; ISTVÁNYI GÉZA: A *generalis congregatio* I. Levéltári Közlemények 17 (1939) (a továbbiakban: ISTVÁNYI 1939.) 50–83.; UÓ.: A *generalis congregatio* II. Levéltári Közlemények 18–19 (1940–41) 179–207.; TRINGLI ISTVÁN: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. Történelmi Szemle 39 (1997) (a továbbiakban: TRINGLI 1997.) 387–400.

² WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874. (Magyar Történelmi Emlékek, első osztály: Okmánytárak) (a továbbiakban: ÁÚO) IX. 38. Vö. Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. SZŐCS TIBOR. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Budapest, 2012. (a továbbiakban: RP) 162. sz.

³ Pl. III. Béla 1190. évre datált oklevele (csak a *generalis congregatio*-ra vonatkozó adat): Elenchus fontium historiae urbanae III/2. Ed. ANDRÁS KUBINYI. Budapest, 1997. 18. Vö. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1–4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 151. sz., hamis voltára I. PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II. Budapest, 1899.² 591–592.; Belus nádori alispán 1201-re datált oklevele: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VII/4. 71. (vö. RP 2/3. sz., a hamis voltára vonatkozó érveket lásd uo.); IV. Béla 1254-re datált fehérvári kiváltságlevele: CD IV/2. 232. (vö. RA 1012. sz., a hamis voltára vonatkozó érveket lásd uo.)

királyi szolgálo Tiván faluból és Tót faluból és az egész kemeji terület tolvajokat hirde-
tett ki Miklós nádorispán színe előtt”.⁴ Bár az itt olvasottak teljesen rímelnek a XIII.
század második felében tartott nádori közgyűlések gyakorlatára, nem egyér-
telmű, hogy a fenti eljárást a közgyűlések előképek tekinthetjük-e. Istványi
Géza a *generalis congregatio* eredetét kutatva már utalt arra, hogy itt csak az alá-
vetett udvarnokréteg feletti bíraskodási gyakorlatról volt szó, és „a XIII. századi
társadalmi viszonyokat mérlegelve, nem is gondolhatjuk, hogy éppen a
magnövekedett önérzetű nemesek kéredzkedjenek egy alacsonyabb rangú nép-
osztály [ti. az udvarnokok – Sz. T.] törvényszéke elé.”⁵ Istványi itt azt sugallta
(de sem itt, sem később nem bizonyította), hogy a nádori közgyűlés intézménye
egy alulról szerveződő, spontán jelenség volt, ahol a bírói fórum mibenléte ki-
zárólag azon múltott volna, hogy a nemesek ki elé akartak „kéredzkedni”. Ab-
ban azonban egyet kell érteni, hogy a későbbi nádori közgyűlések előzményeit
nem feltétlenül ebben kell keresni.

A szakirodalom jelenleg meghatározó vonulata a Várad Regesztrum
azon bejegyzéseiben véli megtalálni az előképet, amik szerint egy bizonyos
Benedek bán és Bánk udvarispán egy-egy megye „lakosai” (*conprovinciales*)
számára tartott bírói gyűléseket 1221–1222 folyamán.⁶ Az alap gondolatot Bolla
Ilona vetette fel⁷ és később Tringli István és Zsoldos Attila is Bánk ezen Újvár,
Szabolcs és Borsod megyéket érintő körútjában kereste a későbbi *generalis
congregatio* csiráját.⁸ Zsoldos Attila szerint „nagy biztonsággal megállapítható,
hogy Bánk 1221-ben és 1222-ben az északkeleti országrész egyes megyéiben
olyasféle bírói körutat tett, mint amilyenek a későbbi nádori közgyűlések
(*generalis congregatio*) megtartására adtak alkalmat, s az elé tárt ügyeket speciális
uralkodói felhatalmazás nélkül, a királyi udvarispáni méltóságából fakadó jog-
hatósága alapján ítélte meg.”⁹ Ezen kívül Zsoldos a Várad Regesztrum adatai

⁴ *Minister regis de villa Tiuan et de villa Tot et tota provincia de Quemey vociferati sunt coram Nicolao, palatino comite contra fures.* Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. Az időrendbe szedett várad tüzesvaspróba-lajstrom. Szerk. BOROVSZKY SAMU-KARÁCSONYI JÁNOS. Budapest, 1903. (a továbbiakban: RV) 226. sz. Itt és a továbbiakban a Borovszky és Karácsonyi által megállapított új számozást használom.

⁵ ISTVÁNYI 1939. 53. 7. jz.

⁶ RV 292–306., 326., 329–332., 334–335. sz.

⁷ BOLLA ILONA: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regesztrum megvilágításában. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.* 1 (1957) 84–105., 99. (vö. 103. 56. jz.)

⁸ TRINGLI 1997. 392–393.; ZSOLDOS ATTILA: „Eléggé nemes férfiak...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. KÁLI CSABA. (Zalai Gyűjtemény 42.) Zalaegerszeg, 1997. (a továbbiakban: ZSOLDOS 1997.) 7–19., 9–10.

⁹ ZSOLDOS 1997. 10.

és az első tényleges nádori közgyűlések közötti fél évszázados szakadékokat is igyekezett áthidalni. Véleménye szerint a Regesztrumban olvasható 1221–1222. évi adatok a kúriai bíraskodás vidékre telepítéséről hosszabb távon nem bizonyultak tartósnak, hiszen az Aranybulla nem sokkal később már a királyi udvarhoz kötötte az udvarispán bíraskodását, így a megyéket járó országbíró képe nem tudott gyökeret verni. „Az 1260-as évek végéről ugyanakkor nyoma maradt annak, hogy az efféle bírói gyűlések tartásának szokása nem enyészett el teljesen: István ifjabb király udvarispánja ugyanis 1268-ban Pest megyében a gonosztevők felkutatása és a birtokosaiktól jogtalanul elidegenített földek ügyében ... kiküldött bíróként ítélkezett. Az a körülmény, hogy 1268-ban még a II. András-kori helyzethez hasonlóan az udvarispán tartott bírói gyűlést, mindössze öt év múlva viszont Dénes nádor Zala megyei [1273. évi, az első ismert nádori *congregatio*-t jelentő – Sz. T.] fóruma már a nádori gyűlés kifejelett, s utóbb állandósuló formája szerint zajlott, valószínűsíti – bár bizonyossá, természetesen, nem teszi –, hogy a zalai lehetett ténylegesen is az első nádori gyűlés.”¹⁰

Magunk úgy véljük, hogy a Váradi Regesztrum kérdéses, 1221–1222. évi bejegyzései még úgy sem hozhatóak összefüggésbe a későbbi nádori *generalis congregatio*-val, hogy jellegét és funkcióját tekintve nagyon hasonló volt a kettő (ti. egy adott megye elsősorban szabad státuszú lakosai számára egy utazó nagybíró által celebrált ítélkező gyűlés). Az összekapcsolásukat az akadályozza meg, hogy nagyon úgy fest: a II. András-kori ítélkezési sorozat egy ideiglenes, nem csak a fenti személyekre jellemző eset volt, és semmi nyom nincs arra nézve, hogy túlélte volna az Aranybulla kibocsátását. Ehhez egy kicsit közelebről is meg kell vizsgálni a Bánk országbíró által folytatott „gyűléseket”.

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy ebben az időben nem csak Bánk országbíró tartott egy adott megye *comprovincialis*-nak nevezett lakosai számára ilyen bírói fórumot. A *comprovincialis* kifejezés alatt egyébként ebben az esetben nem a megye összes lakosát, hanem egy meghatározott társadalmi csoportot, a királyi *serviens*-eket kell értenünk.¹¹ Már Bánk ténykedése előtt, 1220-ból is találunk olyan adatot, amely szerint a bihari *serviens*-ek (*comprovinciales de Bichor*) tolvajokat hirdettek ki a II. András király által delegált Mika bihari ispán színe előtt (*coram Mica, comite Bichoriensi iudice a rege Andrea delegato*).¹² Ugyanabban az évben a Kolozs megyei *serviens*-ek (*comprovinciales de Dus* – ez utóbbi

¹⁰ ZSOLDOS ATTILA: Az özvegy és a szolgabírák. Századok 137 (2003) (a továbbiakban: ZSOLDOS 2003.) 783–808., 798.

¹¹ ZSOLDOS 1997. 9.

¹² RV 235. sz.

elírás *Clus* helyett)¹³ is Mika bihari ispán előtt végezték a tolvajok kikiáltását, ahogy 1221-ben a Békés megyei (comprovinciales de Bekes) is. Itt ugyancsak megemlítette a bejegyzés, hogy Mika a *rege delegatus*, vagyis a király által megbízott volt.¹⁴ Szintén 1220-ból való az az eset, amelyben a Szolnok megyei *serviens*-ek (comprovincialibus Zounoc) Pál csanádi ispán (*iudice Paulo comite de Chenadu*) bírói színe előtt vádolták be lopással Farkas szolgáját.¹⁵ Ugyanilyen gyűlést sejtethünk azon 1220. évi bejegyzés mögött is, amely szerint a nem beazonosítható *Cheuz*¹⁶ faluból való Péter és *conprovincialis*-ai által bevádolt tolvaj ügyét Demeter *curialis comes* folytatta le, szintén királyi utasításra (*precepto regis*).¹⁷ Ez a Demeter *curialis comes* talán az 1215-ben felbukkanó bihari udvarispánnal lehet azonos¹⁸ és talán az éppen más megyékben tevékenykedő Mika bihari ispánt helyettesítette.

Amíg tehát Bánk Újvár, Borsod és Szabolcs megyékben tartott ítélkező fórumot, Mika (már korábban is megkezdve működését) Bihar, Kolozs és Békés megyéknek, Pál pedig – többek között – Szolnok megyének (valószínű egyébként, hogy csanádi ispán lévén, megbízása a saját vármegyéjére is kiterjedt, Mikához hasonlóan). Bánk ténykedésével egy időben talán még Barc fia Miklós nádornak is volt egy hasonló esete. Gottfried aradi prépost emelt panaszt egy, a pályi egyház birtokán megölt ember ügyében, ám a bevádolt Bodon *serviens*, amikor a nádorispán színe elé idézték, az ő *conprovincialis*-aival együtt tagadta mindezt.¹⁹ A váradi tüzesvas-próba is őt igazolta végül, de ami számunkra most érdekes, az annak a ténye, hogy ha egy adott *serviens* a nádor előtt a *comprovinciales*, vagyis a *serviens*-társaival karöltve védekezett, akkor ennek is ugyanolyan gyűlésnek kellett lennie, mint a többinek. Mivel a jogesetet a Regesztrumban teljesen körülölelik Bánk országbíró kérdéses esetei,²⁰ biztosak lehetünk benne, hogy a nádor és az országbíró jogszolgáltatása egy időben zajlott. Természetesen felveti a kérdést, hogy a nádor esetében miért csak ezt az egy ilyen típusú regesztát ismerjük, miközben Bánktól sorozatban többet is. Erre nem tudunk biztos választ adni, csak feltevéseket: talán mert Miklós ke-

¹³ Vö. K. FÁBIÁN ILONA: A Váradi Regestrum helynevei. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.) Szeged, 1997. (a továbbiakban: K. FÁBIÁN 1997.) 51. 129. sz.

¹⁴ RV 263., 286. sz.

¹⁵ RV 237. sz.

¹⁶ Vö. K. FÁBIÁN 1997. 48. 117. sz.

¹⁷ RV 257. sz.

¹⁸ ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011. (a továbbiakban: ZSOLDOS 2011.) 139.

¹⁹ RV 333. sz.

²⁰ Bánk esetei a 329–332. és 334–335. számú bejegyzésekben bukkannak fel, míg Miklós nádor pere az ezen sorozatot megszakító 333. számú bejegyzésben.

vésbé aktívan kapcsolódott be ebbe a bíraskodási sorozatba, vagy egyszerűen csak olyan megyékben járt el nagyobb számban, amik kívül estek a váradi káptalan vonzáskörzetén, így ebben a forrásban hiába is keresnénk az órá vonatkozó tömeges adatokat. Az azonban bizonyos, hogy ezt a megyei *serviens*-ek számára 1221–1222 során folytatott ítélkezés-sorozatot nem csak az országbíró végezte. Mindez persze azt is jelenti, hogy az itteni bírák – ahogy a regeszták rendszerint jelezték is – külön királyi megbízást teljesítettek. Ez alól vélhetően Bánk sem volt kivétel, még akkor is, ha az órá vonatkozó bejegyzések ezt nem jelezték külön. Ám ugyanígy nem jelezték pl. Pál csanádi ispán esetében sem, és mivel mind Bánk és Pál, mind pedig a többiek lényegében hasonló feladatokat láttak el, ezért a királyi megbízás is ugyanaz lehetett.

Feltűnő jelenség, hogy míg az 1220–1222 közötti évekből csak a váradi káptalan vonzáskörzetéből legalább 4 olyan személyt tudunk kimutatni, akik a *serviens*-ek számára tartottak ítélkező fórumokat egyes megyékben (a Mika helyetteseként állított Demeter udvarispánnal nem számolva), addig 1220 előtt, vagy éppen 1222 után egyetlen ilyen adatunk sincs sem a Váradi Regesztrumban, sem más forrásban.²¹ Ezek alapján magunk úgy véljük, hogy itt nem egy megszilárdult, állandó jellegű, hanem egy ideiglenes intézkedés-sorozatról volt szó, talán II. András 1219–1220. évi kormányzati reformjainak részeként.²² Akármilyen is motiválta Andrást, az biztos, hogy ebben a néhány évben megyésispánokat és egyéb méltóságviselőket bízott meg azzal, hogy a kijelölt körzetüket végigjárva bíraskodjanak a *serviens*-ek felett. Még akár az is elképzelhető, hogy a király végül az országbírókat szemelte ki arra a feladatra, hogy hivatala alatt állandósuljon e funkció, de az biztos, hogy az ilyen típusú ítélkezésekből végül hosszú távon semmi nem lett. Az 1222. évi Aranybulla az országbírói hivatalt a királyi udvarhoz kötötte, külön kiemelve, hogy azon kívül ne indítson pert.²³ Az 1220–1222 közötti intézmény teljesen elhalt, és bár a nádor ugyan kb. a tatárjárásig a királyi udvarhoz hasonlóan vándorolt az országban,²⁴ de semmilyen adat nincs arra nézve, hogy egy adott megyébe érve szisztemati-

²¹ A *conprovinciales* szó ugyan korábban és később is felbukkan a regesztrumkönyv lapjain (RV 116., 166., 317., 385. sz.), de egyértelműen más kontextusban.

²² A reformokra lásd NÓGRÁDY ÁRPÁD: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129 (1995) 157–194., 180.

²³ The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I. Transl. and eds. JÁNOS BAK–GYÖRGY BÓNIS–JAMES ROSS SWEENEY. (The Laws of Hungary I/1.) Schlacks, 1989. (a továbbiakban: DRMH I/1.) 35.

²⁴ SZŐCS TIBOR: A nádori ítélkezés és jogkör területi vonatkozásai a 13. század első felében. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. Szerk. KISS P. ATTILA–PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY. Szeged, 2012. 411–423., 415–419.

kusan összegyűlt volna elé a helyi nemesség a későbbi *generalis congregatio* mintájára. Így tehát a Várad Regesztrumban olvasható *serviens*-ek számára tartott gyűléseket, bár kétségtelenül csábító párhuzamot kínálnak, véleményünk szerint törölni kell a nádori közgyűlések előképei közül. Csak abban az esetben lehetne mégis számba venni azokat, ha bizonyítani tudnánk ezen ítélkező megyei gyűlések továbbélését 1222. után. Ám erre sem az országbíró, sem más méltóságviselő részéről nincs semmilyen forrás. (A Zsoldos Attila által felhozott 1268. évi példa az udvarispáni gyűlésre²⁵ véleményünk szerint egy másik tendenciába illeszkedik bele, erről alább lesz szó.) Annak az esélye pedig, hogy az 1270-es évek elején még élénken emlékeztek volna e néhány év intézkedéseire, és tudatosan akartak volna visszanyúlni hozzá, nyugodtan elvethető.

A *generalis congregatio* előzményeit mi két olyan párhuzamos „szálban” keressük, amik végül 1273-ban értek össze. Az egyik ilyen „szál” már kezdetektől fogva kimutatható, de a tatárjárás után új lendületet vett: a külön királyi megbízásra bizonyos megyékbe kiküldött és ott valamilyen speciális feladatot végrehajtó megbízottokról van szó. Ők egyformán lehettek egyházi és világi személyek, és feladatuk az 1240–1250-es években többnyire a királyi vagyon revíziójára irányult. A nádorokat is sokszor megbízták ilyen külön feladatokkal, és sokszor éppen a saját, ispánságként is viselt megyéjükben jártak el, ám ez nem volt kötelező.²⁶ Mindez az 1260-as években, az országmegosztás idején az ifjabb király országrészére is érvényes volt. István ugyanis valamikor 1267 és 1269 között, de legvalószínűbben 1268-ban nádorát és udvarbíráját, Benedeket is bíraskodási és birtokrevíziós feladatokkal bízta meg. Mindezt Benedek egy kelet nélküli okleveléből tudjuk, amiben jelentette István (ifjabb) királynak, hogy „tudja meg felséged, hogy kimentem Pest megyébe a gonosztevők kihirdetése és a tulajdonosaitól jogtalanul elidegenített földek számbavétele céljából”.²⁷ Az oklevél elején ez a rutinszerű formula vezette be azt a konkrét esetet, mely szerint Benedek megtudta, hogy a Pest megyei Oszlár (*Ozlar*) föld eredendően péteri (*de*

²⁵ Lásd ZSOLDOS 2003. 798., ill. itt fentebb.

²⁶ A nádor általában a királyi udvarszervezet és a helyi nemesek földjei ügyében járt el, lásd pl. 1254–55: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Hrsg. HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA–ERICH REITER. Graz–Köln, 1955–1999. (a továbbiakban: UB) I. 235., 235–236., 247. (RP 95–97. sz.); Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Szerk. RICHARD MARSINA. Bratislava, 1971–1987. (a továbbiakban: CDS) II. 352., 353., 353–354., 354–355. (RP 103–107. sz.); CDS II. 393.; 1257: CDS II. 394. (RP 117. sz.); 1268: Hazai okmánytár I–VIII. Szerk. IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–PÁUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ. Győr–Budapest, 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 115–116., ÁÚO III. 186–187., 190–192., ÁÚO VIII. 206–207., ÁÚO III. 184–185., 188–189. (RP 146–151. sz.)

²⁷ *Noverit excellencia vestra me in comitatu Pestiensi ad indicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus accessisse.* ÁÚO VIII. 276.

Patery) nemesek tulajdona, de jelenleg nem más tartja a birtokában, mint István húga, a későbbi szentté avatott Margit apáca (*nunc possidet karissima soror vestra domina Margareta*). Mivel a földet Benedek nem merete visszavenni, ezért István elé utalta az ügyet.²⁸ Valószínű, hogy ezen kívül a birtokvizsgálatok nagyjából rendszerben lezajlottak a megyében, és ezt a nádor számára kissé kellemetlen epizódot leszámítva nem sok egyéb oklevél született ekkor. Zsoldos Attila a fentebb idézett gondolatmenetében ezt az esetet is a nádori közgyűlések előképének tulajdonította,²⁹ és valóban tény, hogy egyfajta átmenetet képez a későbbi nádori közgyűlések és az 1240–60-as évek egyedi királyi megbízásra történő kiküldetései között. A Pest megyei elidegenített földek felülvizsgálata teljesen párhuzamba állítható az olyan típusú intézkedésekkel, amire már korábban is bőségesen találtunk példát, és aminek egy állomása az idősebb király ország-részében éppen ekkortájt, 1268-ban zajlott.³⁰ Bár az oklevélben tárgyalt tényleges ügy is ezzel a megbízással állt összefüggésben, Benedek a narrációban megemlített még egy feladatkört: a „gonosztevők kihirdetését”, amellyel viszont a korai nádori közgyűlések egyik klasszikus funkciója jelenik meg. A megyék számára tartott, általános értelemben vett igazságszolgáltatás ugyanis korábban nem képezte részét a királyi kiküldetéseknek, azok mindig egy konkrét feladatra irányultak csak.

Mindez elvezet minket a nádori közgyűlések másik előképéhez, a királyi általános gyűlésekhez. Önmagában már az is feltűnő, ha csak az elnevezést vizsgáljuk meg. *Generalis congregatio*-t az országban először csak a király tartott az 1250-es évektől kezdve. Majd az 1270-es évek elejétől fogva a nádor és a szlavón bán, később az erdélyi vajda is, míg a XIV. század első felére – igaz, külön királyi, esetleg nádori parancsra – már a megyék is tarthattak saját maguk részére ilyen gyűlést.³¹ Mindez sugall olyasmit, hogy az intézmény „lefelé tá-

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 577. (ÁÚO VIII. 276.)

²⁹ ZSOLDOS 2003. 798. Igaz, ő még inkább a Várad Regesztrumban olvasható udvarbírói (ország-bírói) ítélezési sorozattal tekintette inkább rokonnak az oklevél szövegének hibás kiadása miatt, ami *prelatus et iudex curie* formában írta le Benedek *intitulacio*-ját (ÁÚO VIII. 276.), miközben az eredetiben *palatinus et iudex curie* áll, lásd DL 577.

³⁰ Az 1267–1268. évi birtokfelülvizsgálatokra részletesen I. SZÜCS JENŐ: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. BALÁZS ÉVA–FÜGEDI ERIK–MAKSAY FERENC. Budapest, 1984. 341–394., 376–378. Az természetesen nem biztos teljesen, hogy Benedek tevékenysége része is volt ennek az 1268. évi birtokfelülvizsgálatnak, aminek hatása az idősebb király ország-részéből így István országfelébe is átszivárgott volna, csak arra az általánosabb párhuzamra utaltunk, hogy egy báró király általi „kiküldése” bevett szokás volt a korban.

³¹ ISTVÁNYI 1939. 70.

gult”, vagyis ezen fórum lefolytatásának a joga és szokása az évek előrehaladtával egyre inkább lehetővé vált az alsóbb közigazgatási szinteken is, és így az „ősforrást” a királynál kell keresnünk, de a kérdés természetesen nem ilyen egyszerű. Az elnevezés azonossága ugyanis még nem garantálja az intézményi kontinuitást is egyben.

Ha azonban megvizsgáljuk a korai királyi *generalis congregatio*-k funkcióját, egy érdekes dolgot fedezhetünk fel. IV. Béla először 1254–1255 folyamán hirdette meg közgyűlését Vágra három megye (Nógrád, Hont és Gömör) számára. A közgyűlés tárgya a megyei birtokügyek rendezése volt.³² Ezen *congregatio* tehát érdemben nem különbözött azoktól a bárókra ruházott feladatoktól, amik többnyire szintén a tatárjárás után összekuszálódott birtokviszonyokat rendezték. Az 1260-as években István ifjabb király is tartott *generalis congregatio*-t az országrésze számára, ám annak fő témája már teljesen más volt: a gonosztevők elítélése. Az eset 1263-ban történt, amikor István Borsod, Újvár, Zemplén, Heves és Gömör megyék nemesei és mindenféle állapotú lakosai részvételével (*per nobiles ... et alios cuiuslibet condicionis homines de parochia de Borsod, de Novo Castro, de Zemlyn, de Heves et de Gumur*) rendezett *congregatio*-t, ahol a megyék lakosai (többek között) Marcell fiait törvénybe idézték lopás vétségében.³³ A gyűlés a későbbi nádori közgyűlések ismert sajátosságait mutatta. De István nem csak maga rendezett igazságszolgáltató közgyűléseket, hanem báróit is megbízta ugyanezzel 1268 októberében. Az itt oklevelet kiadó Benedek nádor oklevele szerint a Pest megyei Besenyő faluban 1268. október 13-án István ifjabb király parancsára tartott ítélező gyűlést a nádor mellett 5 másik felsorolt bírótárs és az ország más nemesei.³⁴ Ebbe a tendenciába kapcsolódhatott bele Benedek már tárgyalt Pest megyei megbízása is, aki a birtokviszonyok rendezése mellett a gonosztevők elítélését is feladataul kapta.

Az ilyen típusú felülvizsgálatok és törvénykezések gyakori jellemzője volt, hogy a kiküldött kihangsúlyozta, hogy ő a király parancsára, vagy egyenesen a nevében (*vice sui*)³⁵ jár el, vagyis a végrehajtott intézkedések nem az éppen akkor viselt hivatali jogköréhez tartoztak. Ennek a hangsúlyozása ugyan Benedek Pest megyei kiküldetéséről szóló oklevelében elmaradt, de az esete annyira egyedi a korban, hogy arra semmiképpen nem gondolhatunk, hogy az elidegenített

³² S. KISS ERZSÉBET: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged, 1971. (a továbbiakban: S. KISS 1971.) 3–56., 13–15.

³³ HO VIII. 93–94., S. KISS 1971. 18–19.

³⁴ Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. NAGY IMRE-DEÁK FARKAS-NAGY GYULA. Budapest, 1879. 54. (vö. RP 144. sz.)

³⁵ 1254: UB I. 247. (RP 97. sz.)

földek számbavétele ekkor az udvarbírói vagy a nádori jogkör megszokott része lett volna. Így itt is biztosan egy eseti megbízásról volt szó. Hasonló, királyi megbízásra tartott ítélkező gyűlést találunk egy kelet nélküli *damus pro memoria* oklevélben, mely szerint az oklevél meg nem nevezett kibocsátója egy bizonyos „Benedek mesterrel” együtt tolvajok és gonosztevők felett ítélkezett Vas megyében (*nos ex mandato domini regis una cum magistro Benedicto in comitatu Castri Ferrei fures et malefactores iudicavimus*).³⁶ A közelebbről a Ják nembeli Ebedfiak és a Hahót nembeli Keledfiak perével kapcsolatos oklevél nehezen datálható, az 1260-as évekre lehet helyezni.³⁷

Az 1270-es évek legelejére tehát már megjelent mindaz, ami a nádori közgyűléseket jellemzi majd 1273 után: egyfelől a király által vezetett intézmény elnevezése és keretei (ítélkező gyűlés egyes megyék, régiók részére), másfelől az, hogy a nádor és más bárók is tarthattak ítélkező gyűléseket a király külön parancsára. 1273-ig még nem futott össze e két szál, azaz ezeket a bárói ítélkező gyűléseket addig nem nevezték *congregatio*-nak, közgyűlésnek. Jó okunk van feltételezni, hogy az ítélkező nádori és báni közgyűlések tartását egy konkrét esemény váltotta ki 1272 után, így erősen valószínű, hogy tényleg nem csak a forráshiány az oka, hogy 1273 előtt nem ismerünk egyetlen ilyen alkalmat sem.

Ezt a konkrét kiváltó eseményt Zsoldos Attila rekonstruálta. Észrevette, hogy a megyei szolgabírói intézmény, a nádori, továbbá a báni közgyűlések

³⁶ UB I. 364.

³⁷ Első kiadója, Kubinyi Ferenc 1267 körülre tette, mint minden más olyan oklevelet, ami a mondott felek perével kapcsolatos, bár az oklevelek csak egymást datálják. KUBINYI FERENCZ: Árpádkori oklevelek. (Magyar Történelmi Emlékek 1.) Pest, 1867. 56., vö. uo. 72–74. Hans Wagner szintén az itteni peres felek többi oklevelével (UB I. 362–364., 541–545. sz.) vont párhuzamot, az összeset 1267 és 1269 közé téve, megjegyezve, hogy az egyes diplomák pontos sorrendje és éve nem megállapítható (UB I. 362. 541. sz. kommentárja). Az összes ilyen oklevél datálatlan, de egyik darabját Karácsonyi János 1267-re keltezte. KARÁCSONYI JÁNOS: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. (A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve). Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. (Aetas könyvek 1.) Szeged, 1988. 130–131. 81. sz. Ám, mint Szentpétery Imre rámutatott, ez az év pont valószínűtlen, inkább csak az időszak elfogadható (RA 1536. sz. kommentárja). Az itteni oklevél magyar fordítását elkészítő Érszegi Géza, kilépve a fenti évkörökből, 1262-re tette a keltét (Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból 1000–1686. Közreadja BLAZOVICH LÁSZLÓ–ÉRSZEGI GÉZA–TURBULY ÉVA. Budapest–Szeged, 1998. 154.), mivel az említett Benedek mestert a királynéi udvarispánnal és vasi ispánnal azonosította, aki 1262 és 1263 között viselte ispáni tisztségét (vö. még ZSOLDOS 2011. 224.), feltételezve, hogy vasi ispáni tisztsége miatt jelent meg bírótársként. Ha az azonosítás helyes, akkor Benedek *magister* címe az 1259-ben viselt királynéi tárnokmester posztra utal (az ekkortájt magasabb tisztséget viselő másik két Benedek az ifjabb király szolgálatában állt, nem valószínű, hogy Vas megyei megbízásuk lett volna a felosztott ország idején, l. ZSOLDOS 2011. 289.). Kérdés persze, hogy az oklevél miért nem utalt ispánságára. A pereket így általánosabban az 1260-as évekre kell tennünk, ennél pontosabban nem határozhatjuk meg az évet.

tartása egyaránt 1273-ból mutatható ki biztos érvénnyel elsőként, és mindez egybeesett azzal az időszakkal, amikor fia kiskorúságának idején Erzsébet anyakirályné szinte „régensi” hatalmat gyakorolt. Elképzelése szerint a királyné hatalmát csökkentő törekvések hozták létre a vidéki bíraskodás eme fórumait, amit ugyan ideiglenesnek szántak, ám végül állandósult. Erzsébet előtt pedig azzal legitimálták mindezt, hogy volt férje, V. István király politikai örökségének állították be az újításokat.³⁸ Ezek után került sor arra, hogy V. István megbízható embere, Pécz nembeli Dénes a Zala megyei gonosztevők elítélésébe fogjon IV. László király parancsára.

Hogy ezt az intézményt kezdetben ideiglenesnek szánták, megerősíti az is, amire már Tringli István is felfigyelt. Nevezetesen, hogy a közgyűlések említésekor mindig kiemelték, hogy a nádor királyi parancsra, az ő felhatalmazásából járt el. Tringli szerint csak a XIV. század első felében alakult ki az a szokás, hogy a nádor (s vele párhuzamosan a bán és a vajda) saját elhatározásából is tarthatott közgyűlést.³⁹ A XIV. század helyett ugyan az 1290-es évek elejére lehet tenni a saját jogkörüknél fogva tartott nádori congregatio-k kezdetét,⁴⁰ de ez Tringli megállapításának lényegén mit sem változtat.

A kezdetekre nézve beszédes Máté fia Máté 1278. évi oklevele. Ebben leírta, hogy amikor őt a király a báróinak egyetértésével és tanácsára nádorrá, illetve somogyi, soproni és bányai ispánná emelte, helyettesévé rendelve (*vices suas committens*) elküldte őt az ország megyéibe (*districtus*), hogy fellépjen a tolvajok, latrok s más gonosztevők ellen, és intézkedjen a nemesek, várjobbágyok, egyházak, udvarnokok és más emberek elidegenített, elpusztított, vagy csak jogtalanul birtokolt földjei ügyében, hogy visszaállítsa azokat mindenkinek a

³⁸ ZSOLDOS 2003. 791–803.

³⁹ TRINGLI 1997. 390.

⁴⁰ Ahol kiemelik a királyi felhatalmazást: 1273: ÁÚO IX. 38–40. (RP 162. sz.), 1278: CD V/2. 477–478. (RP 192. sz.), 1279: UB II. 126. (RP 195. sz.), 1286: CD V/3. 333–334. (RP 226. sz.). Az átmenetre utal, hogy Henrik fia János nádor 1288. évi, Vas megyének tartott közgyűlését egyik oklevelében a király akaratából megtartottnak mondta (BÁNDI ZSUZSANNA: Körmen d a középkorban. Körmen d, 1987. [a továbbiakban: BÁNDI 1987.] 124., RP 234. sz.), másik oklevele szerint viszont „*minden Vas megyei nemes és más állapotú ember akaratából*” (*de voluntate omnium nobilium et aliorum cuiuslibet condicionis hominum comitatus de Castri Ferrei*; UB II. 207., RP 231. sz.) tartotta. Innentől kezdve a királyra nem történik utalás, l. 1295: DL 96039., RP 266. sz.; 1298: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I. Pest, 1871. 89., RP 282. sz.; 1299: ÁÚO XII. 635–637., RP 292. sz.; DL 96042., DL 96043., HO VIII. 397–398., RP 302–304. sz. Egy 1278. évi nádori közgyűlés esetén (ÁÚO IX. 48–49., RP 185. sz.) ugyan szintén nincs utalás a királyra, ám ott a szövegkörnyezet sem kívánta ezt meg, mert csak mellékesen említették az eseményt az oklevélben, nem egy ott kiadott ítéletveletről van szó. Az 1290 körüli határvonalat III. András 1290. évi dekrétuma szentesítette (14. tc.; DRMH I/1. 45.), ami már magától értetődőnek vette a nádor megyékbe kivonuló bíraskodását.

saját jogába.⁴¹ A szöveg külön kiemeli, hogy a király nem nádori, vagy éppen megyésispáni minőségben küldte el őt a megyékbe (pedig az oklevél közelebről egy Somogy megyei *congregatio*-ról szól, és ő somogyi ispán is volt!), hanem *vice sui*, vagyis a maga képében. Mindez arra utal, hogy ezen *congregatio*-kra ekkor még nem úgy tekintettek a kortársak, mint amik egy korábbi nádori vagy akár udvarispáni jogkör szerves részét képezték, és annak folytatásai. Egy olyan, eredendően királyi intézményként tekintettek rá, amit ott és akkor éppen a nádor gyakorolt.

Az 1273. évi első nádori közgyűléssel (amit esetleg néhány másik, ma már nem dokumentálható közgyűlés követett vagy megelőzött) még nem szilárdult meg a nádori *generalis congregatio* intézménye. Mindezt jól illusztrálja, és vélhetően nem pusztán a forráshiánynak kell betudnunk, hogy 1273 után öt évig egyáltalán nincs tudomásunk nádori közgyűlésről, aztán 1278–1279 folyamán rögtön hármat is ismerünk. Az elsőt az a Péc nembeli Dénes tartotta, akihez a legelső, 1273. évi közgyűlést is köthetjük, míg a másik kettőt Csák nembeli Máté, és okleveleinek narrációjából kiderül, hogy a közgyűlések az akkor meginduló országos konszolidációs program részét képezték, aminek éppen Máté nádor volt az egyik fontos oszlopa.⁴² A konszolidációs kísérlet kudarcra után ismét hosszabb szünet állt be, majd 1286-ban Aba nembeli Makjám, IV. László híve a király utasítására tartott Zemplén megyében közgyűlést.⁴³ Mindezekkel párhuzamosan IV. László is tartott még ítélkező *congregatio*-kat kisebb régiók számára,⁴⁴ ám a királyi gyűlések egyre inkább országos szintű ügyeket kezdtek tárgyalni, amiket már joggal nevezhetünk az első országgyűléseknek.⁴⁵ IV. László király uralmának utolsó szakaszában, 1288 júniusában Héder nembeli János Vas megyei közgyűléseiről maradtak még fent adatok (rövid idő alatt hármat is tartott a megyében).

Ekkor már megtörtént a véglegesnek mondható szakítás a király és az egyházi, meg javarészt a világi elitje között.⁴⁶ A nádor és a király közti politikai távolság egyik szembetűnő jelének mondhatjuk, hogy a Vas megyei közgyűlésekről szóló okleveleinek egyikén a megszokott királyi parancsra történő hivatkozás szerepel, ám a nádor egy másikon már „*minden Vas megyei nemes és más*

⁴¹ CD V/2. 477. (RP 192. sz.)

⁴² 1278: ÁÚO IX. 48–49. (RP 185. sz.); CD V/2. 477–478. (RP 192. sz.); 1279: UB II. 126. (RP 195. sz.). A konszolidációs kísérletre l. SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. (História könyvtár. Monográfiák 1.) Budapest, 1993. (a továbbiakban: SZÜCS 1993.) 299–300.

⁴³ CD V/3. 333–334. (RP 226. sz.)

⁴⁴ S. KISS 1971. 33–34., 39–40.

⁴⁵ GERICS JÓZSEF: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest, 1987. 279–281.

⁴⁶ SZÜCS 1993. 318–320.

állapotú ember” akaratára hivatkozott.⁴⁷ (A harmadik közgyűlésekről tudósító oklevélben nem nevezték meg a kezdeményező félt.)⁴⁸ Ez az első olyan ismert példa – még ha az uralkodóval szembeni politikai dac szülte is –, amikor már a saját jogán közgyűlést tartó nádorral szembesülünk. Az, hogy ugyanazon eseményt az egyik nádori oklevél a király akaratának, a másik oklevél viszont már egy, a megyei lakosok kérésén nyugvó nádori kezdeményezésnek tudja be, jól mutatja, hogy ekkor még korántsem volt magától értetődő a királyi akarttól független *generalis congregatio* szokása. De ezt a IV. László-kori állapotot aztán gyorsan szentesítette III. András uralma, aki az uralkodása kezdetén törvényerőre emelte az 1273. évi közigazgatási „reformcsomag” mindkét részét. Egyfelől ugyanis előírta az 1273-ban megjelenő szolgabírói intézmény létét a megyékben,⁴⁹ másrészt törvénycikk szólt a nádori megyei közgyűlésekről is. Ez utóbbi kimondta: „ha a nádor az országunkban az igazság szolgáltatására indul, minden megyében négy kiküldött bíró és a megyei ispán tartoznak vele menni és bírászkodni”.⁵⁰ Innentől kezdve a *generalis congregatio*-k kapcsán már nem esik többet szó arról, hogy a király parancsára vagy engedélyével történtek volna. Vagyis a nádori közgyűlés kialakulását itt, az 1290. évi törvényekkel tekinthetjük lezártnak, amikor az 1273 utáni átmeneti korszak után (amikor a nádor „hivatalosan” még csak a királyi jogkört kapta meg egy-egy alkalomra) a közgyűléseket saját jogán, a nádori intézmény részeként celebrálhatta.

Összefoglalva tehát úgy véljük, hogy a nádori (és báni, később a vajdai) általános gyűlések előképét nem kell a XIII. század első feléig, a Váradi Regesztrumban előforduló 1220–1222. évi, a *serviens*-ek számára tartott ítélezéssorozatig visszavezetni. Tény, hogy az ottani modell igen hasonló a későbbi nádori *generalis congregatio* intézményéhez, ám az egy rövid életű, gyorsan elhaló újító próbálkozás volt csak II. András részéről, és nem mutatható ki, hogy lett volna bármiféle kontinuitás a húszas évek, és az ötven évvel későbbi időszak között.

A gyűlések előképét a magunk részéről egyfelől abban a szokásban keressük, ami már korábban is előfordult, de az 1240-es évektől terjedt el igazán. Eszerint a király különféle feladatokkal küldte ki a báróit bizonyos megyékbe, hogy az ő nevében intézkedjenek. Ezek a feladatok rendszerint a királyi vagyon (várbirtokok, udvarnokföldek, udvarnokok hovatarozásának) felülvizsgálatát jelentették, és kezdetben sosem volt általános értelemben vett igazságszolgáltatási

⁴⁷ *de voluntate omnium nobilium et aliorum cuiuslibet condicionis hominum comitatus de Castro Ferrei.* (UB II. 207., RP 231. sz.) A királyi akaratra történő hivatkozás: BÁNDI 1987. 124. (RP 234. sz.)

⁴⁸ UB III. 285. (RP 230. sz.)

⁴⁹ ZSOLDOS 2003. 805–807., vö. DRMH I/1. 44.

⁵⁰ DRMH I/1. 45.; Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. BERTÉNYI IVÁN, közreműködött DRESKA GÁBOR–THOROCZKAY GÁBOR. Budapest, 2000. 286.

funkciójuk. Az 1260-as években jelent meg speciális feladatként az ítélezésre kiküldött bíró. Benedek ifjabb királyi nádor és udvarbíró – azzal, hogy a Pest megyei gonosztevők kihirdetése volt az egyik feladata 1268 körül –, vagy éppen a Vas megyébe kirendelt ismeretlen oklevélkibocsátó és ítélőtársa már egészen közel került a nádori közgyűlések modelljéhez, bár a kérdéses *terminus technicus*-t még nem használták.

Ezzel párhuzamosan alakult ki a király által tartott *generalis congregatio* szokása is az 1250-es évektől kezdve. Ezek feladatköre tulajdonképpen azonos volt a kiküldött bárók feladataival, csak éppen több megye, vagy egy nagyobb régió számára tartották a király és a helyi lakosok részvételével. IV. Béla alatt így birtokrevíziós kérdéseket intéztek, míg István ifjabb király alatt megjelent az első ítélező *generalis congregatio* is. A három nagybíró (nádor, szlavón bán, erdélyi vajda) által tartott közgyűlés elnevezése a királyi *congregatio*-k intézményéből származott.

A nagybírói közgyűlések létrejötte egy konkrét időponthoz, 1273-hoz köthető, és bizonyára igaza lehet Zsoldos Attilának abban, hogy azért adták át ideiglenesen a *generalis congregatio* tartásának jogát a nádornak és a bánnak, hogy ezzel is gyengítsék Erzsébet királyné régensi hatalmát. Hogy a nádor és a bán (majd valamivel később a vajda) nem egy saját jogán folytatott intézményt „örökölt meg” korábbiól, hanem a királyi *congregatio*-k jogát ruházták át rájuk, azt nem csak a latin terminológiai egyezés mutatja, hanem az is, hogy kezdetben mindig külön kiemelték, hogy a közgyűlést királyi parancsra, királyi jogon, vagy egyenesen a király nevében tartják. Ez a saját jogon folytatott közgyűlések esetében nem így lett volna.

Így a nádori *generalis congregatio* véleményünk szerint kezdetben nem volt más, mint a király által folytatott közgyűlés intézményének ideiglenes, kifejezetten néhány konkrét alkalomra szóló átruházása a nagybíróra, amit az tett lehetővé, hogy a nádor már az 1260-as években is ellátott hasonló feladatokat királyi parancsra. A IV. László alatt ideiglenesnek szánt újítást aztán később is megtartották, és az 1290-es évek legelejére beépült a nádori jogkörbe.

TIBOR SZÓCS

The Emergence and Formation of the Institution of the Palatinal *generalis congregatio*

This study discusses the origins and characteristics of the 'general assembly' (*generalis congregatio*), which can be regarded as the classical palatinal judicial forum outside the seat of the palatine from the XIVth century on. The institution came into existence in the XIIIth century, the first palatinal assembly was convoked by Dénes from the Péc kindred in 1273. According to the general characteristic of the palatinal assembly, the palatine judged in a concreté county the local malefactors with the 'local lord' (Latin: *comes*, Hungarian: *ispán*) of the county, the administrative officers of the noble county (Latin: *iudex nobilium*, Hungarian: *szolgabíró*, i.e. 'judge of servitors'), the twelve assessors and the nobility of the county.

Concerning the origins, I presume a model, which differs from the previous ones. According to my assumption, the roots of this institution do not go back to the beginning of the XIIIth century, as it is often can be read in scholarly literature. In my opinion the antitype of the palatinal assemblies and the ones convoked by the *bans*, is to be found in the royal assemblies which had the same name. In the early 1270s the palatine, the *ban* of *Slavonia* (and later the *voivode* of Transylvania) were only temporarily assigned to supervise these royal assemblies. Laws ratified this situation only in 1290. Thus, although in theory, the palatines convoked general assemblies since 1273 on a temporary basis (otherwise only in exceptional cases), the palatinal *generalis congregatio* that was held on the palatine's own right, emerged only after 1290.